

9. Gminy żydowskie na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim

Z uwagi na odrębność religijną, kulturową i specyfikę społeczno-gospodarczą ludność żydowska posiadała własną organizację samorządową. Jednostką nadrzędną, która organizowała życie społeczności żydowskiej w sferze wiary, oświaty, kontaktów z administracją państwową oraz w zakresie spraw socjalnych, była gmina żydowska, zwana kahałem⁴⁵¹. Podstawowym zadaniem gminy wyznania mojżeszowego było zapewnienie warunków do wykonywania obowiązków religijnych, czyli utrzymanie synagogi, cmentarza, szkoły religijnej, dostarczanie mieszkańcom koszerne mięsa, zapewnienie wynagrodzenia dla rabina lub także dla innych osób wykonujących czynności religijne⁴⁵². O wydzieleniu gminy żydowskiej decydowały następujące kryteria: zasięg terytorialny, poczucie tożsamości ludności żydowskiej mieszkającej na danym obszarze oraz występowanie zespołu instytucji religijnych, oświatowych i socjalnych, powołanych i utrzymanych przez żydowski samorząd⁴⁵³. Podstawą finansową działalności gminy były przede wszystkim składki członków gminy oraz własny majątek (darowizny, fundacje). Status prawny średniowiecznej gminy żydowskiej w Polsce określały przywileje generalne: Bolesława Pobożnego z 1264 r., Kazimierza Wielkiego z 1334 r. i Kazimierza Jagiellończyka z 1453 r. Na mocy tych przywilejów gminy posiadały pełną autonomię życia religijnego, kompetencje sędownicze oraz prawo do realizowania funkcji socjalno-ekonomicznych. Duży wpływ na rozwój wspólnot żydowskich miała przychylna wobec nich polityka szlachty. Życie Żydów w Lesku regulowała uchwała z 1602 r., sankcjonowana dodatkowo przez Stanisława Stadnickiego – właściciela miasta. Wprowadzała ona znaczne ograniczenia w prowadzeniu przez nich handlu, a kupno realności miejskich uzależnione było od decyzji władz miejskich i dominium⁴⁵⁴.

Na terenie zajęтым po I rozbiornie przez Austrię, gminy żydowskie zostały utrzymane na szczęblu kahału, ale były zorganizowane według nowych zasad⁴⁵⁵. W ordynacji Marii Teresy z 1776 r. została powołana Dyrekcja Żydowska, która

⁴⁵¹ czasami stosowano określenia: *Communitas Judaeorum* lub *Civitas Judeorum*, po hebrajsku – *Kehila*. Rawita-Gawroński F. 1846–1930. Żydzi w historii i literaturze ludowej na Rusi, Nakład Bebethnera i Wolfa, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane, s. 60; Burchard P. 1990. Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa, s. 15.

⁴⁵² Tłuczek R. 2005. Żydowskie i ukraińskie organizacje i zakłady dobroczynne na obszarze b. Galicji w latach 1918–1939. Rocznik Przemyski t. XLI, z. 4, s. 72.

⁴⁵³ Burchard P. 1990. Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa, s. 15.

⁴⁵⁴ Motylewicz J. 1991. Op. cit. s. 119; Fastnacht A. 1988. Dzieje Leska do 1772 roku. Rzeszów, s. 100.

⁴⁵⁵ Hasło: „Galizien“. W: *Judisches Lexikon*, t. II, Berlin 1928, s. 865–879.

stanowiła centralną organizację nad gminami żydowskimi⁴⁵⁶. Do głównych zadań dyrekcji należało ustanawianie podatków, które były dwukrotnie wyższe od poglównego płaconego dawniej przez Żydów w Rzeczypospolitej.

Za panowania cesarza Józefa II zniesiono autonomię Żydom i podporządkowano ich państwowej jurysdykcji. Zniesiono Dyrekcję Żydowską, seniorów obwodowych i krajowych, sądy rabinackie oraz kahały, w miejsce których wprowadzono od 3 do 7 seniorów dla każdej gminy. Początkowo zabraniano Żydom dzierżawić karczmy (arendy), dobra ziemskie, realności dworskie, młyny, itp. W zamian za te represje pozwolono im uprawiać rzemiosło w miastach, w których wcześniej obowiązywał przywilej *de non tolerandis Judeis* (np. w Krośnie)⁴⁵⁷.

W 1789 r. cesarz Józef II wydał patent tolerancyjny dla Żydów galicyjskich, których podzielono na 141 gmin wyznaniowych⁴⁵⁸. Patent ten zobowiązywał członków gminy do świadczeń, zróżnicowanych w zależności od „klasy zarobkowej”. Wśród obowiązkowych podatków był podatek tolerancyjny, podatek od *szechity* oraz podatek za prawo zapalania świec szabatowych. Patent osłabiał pozycję rabina, a eksponował świecki zarząd gminy, poddany nadzorowi miejscowej gminy administracyjnej oraz władz starostwa⁴⁵⁹. Pełnię praw obywatelskich przyniosła ustawa zasadnicza z 1867 r. (art. 15 i 19 ustawy), w której napisano: *Wszystkie szczepy ludności w państwie są równouprawnione i każdy szczep ludności ma nienaruszalne prawo strzeżenia i pielęgnowania swej narodowości i swego języka. Państwo uznaje równouprawnienie wszystkich języków w kraju używanych w szkole, urzędzie i życiu publicznym*⁴⁶⁰.

W procesie kolejnych zmian, związanych z organizacją gminy żydowskiej, warto wymienić rozporządzenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświaty z 1869 r.⁴⁶¹, w wyniku którego warunkiem powołania nowej gminy było wskazanie na istnienie w jej obrębie bożnicy, cmentarza, łaźni, szkoły oraz określenie granic gminy akceptowanych przez jej członków. Kolejna reorganizacja gmin

⁴⁵⁶ Michalewicz J. 1995. Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji. IH UJ. Kraków, s. 14.

⁴⁵⁷ Hońdo L. 2006. Żydzi w Galicji i ich kultura, W: Kultura Żydów galicyjskich, Kultura Halickich Jewrejów. Kultur der galizischen Juden, Stalowa Wola, Gdańsk, Lwów, s. 14–15.

⁴⁵⁸ Krochmal A. 2005. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Warszawa, s. 345.

⁴⁵⁹ Michalewicz J. 1995. Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji. IH UJ. Kraków, s. 17.

⁴⁶⁰ Grzybowski K. 1959. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii, na marginesie studiów Geralda Stourzha. Studia Historyczne, R. XXXVII, s. 417–424, cytata za: J. Michalewicz. 1995. Op. cit., s. 18.

⁴⁶¹ Piwocki J. (oprac.). 1909–1912. Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych. wyd. 2, t. V, Lwów, s. 251.

żydowskich nastąpiła w 1927 r., kiedy to na mocy rozporządzenia Prezydenta RP ustalono ich nowe granice. Nadzór nad gminami sprawował starosta powiatowy, który zatwierdzał przewodniczących Zarządów Gminy Wyznaniowej, nadzorował jej pracę i budżet.

W 1870 r. na terenie Galicji Zachodniej występowało 51 gmin (21,5% gmin galicyjskich) oraz 186 (78,5%) – w Galicji Wschodniej⁴⁶². Najbardziej zaludnione gminy występowały na terenie Galicji Wschodniej. W regionie najliczniejsza była gmina Turka (Tab. 21). Gmina Lutowska liczyła 1247 Żydów. Posiadała dwie

Tabela 21. Charakterystyka żydowskich gmin wyznaniowych w południowo-wschodniej Polsce w 1870 r.

L.p.	Żydowska gmina wyznaniowa	Liczba Żydów	Synagogi	Duchowni	Cmentarze	Szkoła
1.	Turka	4 467	1	2	1	-
2.	Lesko	1 858	1	2	1	1
3.	Sanok	1 590	2	1	1	1
4.	Lutowska	1 247	2	2	1	1
5.	Ustrzyki Dolne	926	1	2	1	1
6.	Baligród	453	1	2	1	1
7.	Tyrawa Wołoska	32	1	1	1	1
Razem		10 573	9	12	7	6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Schimmer G.F. 1873. Statistik des Judenthums in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Länder, Wien.

synagogi, dwóch rabinów i szkołę wyznaniową. Z gminą Lutowska sąsiadowały od strony zachodniej gminy w Baligródzie i Woli Michowej (Ryc. 40). Na terenie Galicji Wschodniej, na przełomie XVIII i XIX w., nastąpił rozwój chasydyzmu, który objął również Żydów z badanego obszaru.

W ciągu XIX w. zniesiono przepisy ograniczające obszar dozwolony do zamieszkiwania przez Żydów. Magnaci zachęcali Żydów do osiedlania się w miastach przez siebie zakładanych, często też posługiwali się Żydami przy gospodarczej organizacji swoich majątków. Jak pisze F. Rawita-Gawroński w XIX w. nie było gałęzi zarobkowania, której nie opanowaliby Żydzi. Na wsi najczęściej dzierżawili karczmy, co w konsekwencji sprawiło, że *...przez karczmę żydowską przesuwiał się dobrobyt chłopca, mącił się jego spokój rodzinny, a powszechne pijaństwo stało się chorobą narodową*⁴⁶³.

Głównym ośrodkiem działalności gminy żydowskiej była synagoga, a ich liczba wyrażała pobożność i zarazem zamożność gminy. Zgodnie z synagogałnym

⁴⁶² Michalewicz J. 1995. Op. cit., s. 79.

⁴⁶³ Rawita-Gawroński F. 1846–1930. Żydzi w historii i literaturze ludowej na Rusi. Nakład Bebethnera i Wolfa, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane, s. 104-105.

Ryc. 40. Żydowskie gminy wyznaniowe na badanym obszarze w 1870 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Michalewicz J. 1995, s. 131-132, 158.

rytuałem osobą zapewniającą posługi religijne w danej gminie byli żydowscy duchowni – rabini, kaznodzieje, kantorzy. Na wysiłek utrzymywania duchownych decydowały się gminy zarówno bogate jak i ubogie⁴⁶⁴. Na terenie łańciewskiej diecezji przemyskiej na budowę synagogi wymagana była zgoda biskupa. Obowiązywał także zakaz handlu i pracy w czasie świąt chrześcijańskich oraz zakaz zatrudniania chrześcijan na dłuższy czas (ponad 1 rok)⁴⁶⁵.

Początkowo kahałowi leskiemu podlegali Żydzi z Sanoka i Baligrodu, którzy początkowo nie mieli samodzielnych gmin wyznaniowych⁴⁶⁶. Z czasem wyodrębniły się na terenie Bieszczadów nowe gminy żydowskie – w Baligrodzie, Lutowskich, Ustrzykach Dolnych i Woli Michowej. Z analizy płaconego przez poszczególne kahały podatku tolerancyjnego z 1777 r. wynika, że kahał leski był

⁴⁶⁴ Michalewicz J. 1995. Op. cit., s. 81.

⁴⁶⁵ Motylewicz J. 2001. Żydzi w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII w. i w XVIII w. Przemysł, s. 134.

⁴⁶⁶ Motylewicz J. 1991. Żydzi w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII w. i w ZVIII w. W: Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego, F. Kiryk (red.). Przemysł, s. 134.

w tym okresie dużym skupiskiem ludności żydowskiej (po Lwowie, Przemyślu, Drohobyczu i Jarosławiu).

Kahań z siedzibą w Lutowskich rozwinął się znacznie w 2 poł. XIX w., o czym zadecydowała handlowa funkcja miasteczka. Pod koniec XIX w. Żydzi chętnie osiedlali się we wsiach bieszczadzkich, w których rozwijał się przemysł drzewny, naftowy oraz powstawały stacje kolejowe. Dlatego w szybkim tempie rosła ich liczebność w miejscowościach położonych w dolinie górnego Sanu – Dźwiniaczu Górnym, Sokolikach Górskich i Siankach oraz w Cisnej, gdzie rozwijał się przemysł hutniczy⁴⁶⁷. Niemniej rodziny żydowskie osiedlały się również tam, gdzie dominowała własność ziemska, zwłaszcza o przewadze folwarcznej. Była ona przez nich zarządzana i obsługiwana⁴⁶⁸.

Na zmniejszenie się populacji Żydów w okresie międzywojennym miała wpływ I wojna światowa, a następnie wojna polsko-ukraińska i polsko-bolszewicka oraz powszechna emigracja, z przeludnionych miasteczek i wsi do Ameryki Północnej (Tab. 22).

Tabela 22. Zmiany liczebności wyznawców mojżeszowych w powiatach sanockim, leskim i turczańskim w latach 1910-1931 (w %).

Powiat	Wskaźnik zmiany w latach		
	1910-1921	1921-1931	1910-1931
Lesko	-25,9	6,0	-21,5
Sanok	-17,6	2,0	-16,0
Turka*	-17,7	10,6	-8,9

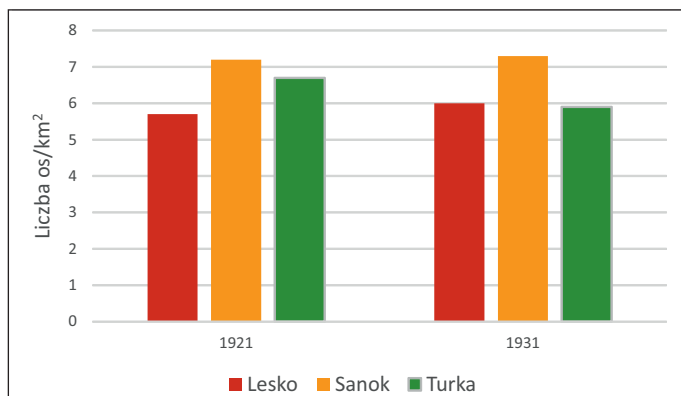
*Powiat Turka w 1921 r. należał do woj. stanisławowskiego.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Zamorski K. 1910. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857-1910. Kraków-Warszawa, s. 62-64, 85-87; Wierzbieniec W. 2003. Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne. Wydawnictwo U Rz., Rzeszów, s. 50-51.

W okresie międzywojennym liczebność i zasięg terytorialny żydowskich gmin wyznaniowych w regionie nie uległy większym zmianom, w stosunku do okresu sprzed I wojny światowej. Rozmieszczenie gmin żydowskich było uwarunkowane przede wszystkim czynnikami historycznymi i pokrywało się w znacznym stopniu z gęstością skupisk ludności żydowskiej na danym terenie. Na badanym obszarze ludność żydowska w większości występowała na obszarach wiejskich i w dużym rozproszeniu. Nie wykazywała też w okresie międzywojennym dążeń

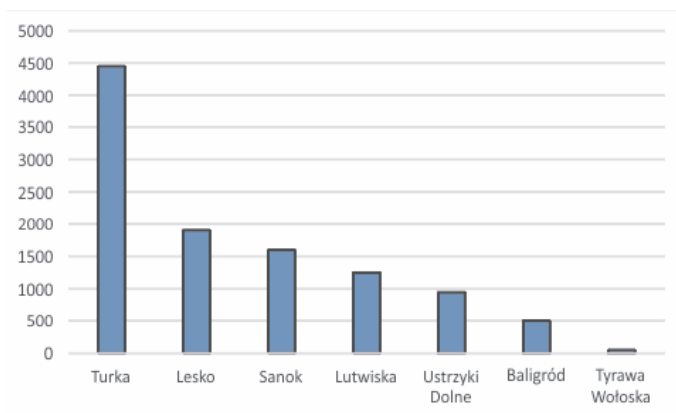
⁴⁶⁷ Dla porównania w Sanoku i Lesku w owym czasie odbywały się po dwa jarmarki rocznie. Augustyn M. 1995. Bieszczady. Słownik historyczno-krajoznawczy. Cz. 1. Gmina Lutowska. Warszawa, s. 236.

⁴⁶⁸ Półciwarteł J. 1991. Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w., Żydzi w Małopolsce. Przemyśl, s. 152.

Ryc. 41. Gęstość zaludnienia ludności wyznania mojżeszowego w latach 1921 i 1931, na terenie powiatów, z polskiej części badanego obszaru.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Zamorski K. 1910. *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*. Kraków-Warszawa, s. 62–64, 85–87; Wierzbieniec W. 2003. *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*. Wydawnictwo U Rz., Rzeszów, s. 52–53.

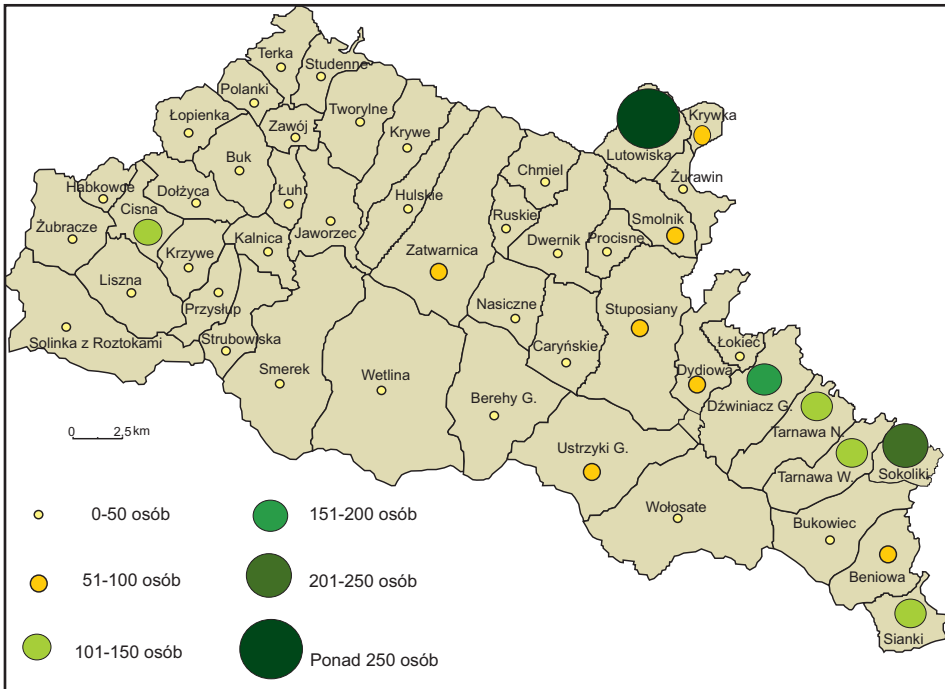
Ryc. 42. Liczba Żydów w miastach w 1921 r. (w granicach ówczesnej Polski).

Źródło: *Statystyka Polski, Pierwszy Powszechny Spis RP z dn. 30 IX 1921 r.*, t. XXI. *Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe*.

nia do stworzenia nowych gmin wyznaniowych (Ryc. 41)⁴⁶⁹. Największym skupiskiem była Turka (Ryc. 42), a w granicach badanego obszaru – Lutowiska. Ponadto stosunkowo liczna społeczność żydowska mieszkała w Dźwiniaczu Górnym i Sokolikach Górskich, w związku z rozwojem przemysłu drzewnego (Ryc. 43). W 1936 r. na badanym obszarze występowały małe gminy liczące od 1 do 3 tys. członków. Obszar ten znajdował się w zasięgu trzech gmin: Baliogród, Lesko i Lutowiska⁴⁷⁰. Większość stanowili chasydzi. W polskiej kulturze ludowej handel uważano za próżniactwo i podejrzewano, że nieuczciwość jest jego podstawową

⁴⁶⁹ Wierzbieniec W. 2003. Stan liczebny i rozmieszczenie żydowskich gmin wyznaniowych na terenie województwa lwowskiego w okresie II Rzeczypospolitej, s. 65.

⁴⁷⁰ Wierzbieniec W. 2003. Op. cit., s. 68–69.

Ryc. 43. Liczba Żydów w największych skupiskach w polskiej części badanego obszaru w 1921 r.

Źródło: *Statystyka Polski, Pierwszy Powszechny Spis RP z dn. 30 IX 1921 r.*, t. XXI. *Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Tablice Państwa.* Warszawa 1927, s. 56.

cechą⁴⁷¹. Dlatego w szybkim tempie rosła liczebność Żydów w miasteczkach, gdzie był ożywiony handel. Ponadto stosunkowo liczna społeczność żydowska mieszkała w Dźwiniaczu Górnym i Sokolikach Górskich w związku z rozwojem przemysłu drzewnego oraz w Siankach, gdzie powstała graniczna stacja kolejowa i rozwijała się turystyka. Z Sianek pochodził Abraham Messer (1886–1931), malarz, absolwent krakowskiego ASP. Malował realistyczne sceny związane z obyczajami i religią żydowską.

Tragiczny okres nastąpił wraz z wybuchem II wojny światowej. W latach 1939–41 obszar ten znalazł się w rosyjskiej strefie okupacyjnej. W tym okresie część Żydów wywieziono w głąb Rosji. Zagłada społeczności żydowskiej nastąpiła wraz z zajęciem tych terenów przez hitlerowców. Większość z nich zginęła w masowych egzekucjach i obozach śmierci. Największy obóz znajdował się w Zasławiu k. Zagórza. W czerwcu 1942 r. zaczęto zwozić do niego Żydów z powiatów leskiego i sanockiego. Część z nich zginęła na miejscu, a pozostałych

⁴⁷¹ Cała A. 1992. Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej. Warszawa, s. 180.

wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu. Największe masowe egzekucje miały miejsce w Lutowiskach – w czerwcu 1942 r. podczas której zginęło około 650 Żydów (Fot. 13).

Fot. 13. Pomnik (A) wraz z tablicą upamiętniającą miejsce egzekucji Żydów przez hitlerowców (B) w Lutowiskach (fot. G. Holly).

Dane dotyczące liczby Żydów zamieszkałych w poszczególnych miejscowościach mogą mieć istotne znaczenie przy odtwarzaniu rozmieszczenia żydowskich domów modlitwy w okresie międzywojennym. Materiałów źródłowych jest jednak bardzo niewiele. Udokumentowane żydowskie domy modlitwy znajdowały się w Baligrodzie, Krościenku, Lutowiskach, Cisnej i Ustrzykach Dolnych⁴⁷². W sytuacji, gdy gmina była uboga i nie posiadała środków, by wznieść odrębny budynek, mogła używać na ten cel pomieszczenia w domu mieszkalnym.

Natomiast rozwój osadnictwa żydowskiego i zakładanie gmin żydowskich po południowej stronie Karpat sięga XVII–XVIII w.⁴⁷³ Duży wpływ na początkowe rozmieszczenie osadnictwa żydowskiego miały trakty handlowe, biegnące wzdłuż przełęczy w paśmie górskim⁴⁷⁴. W wyniku I rozbioru Polski i utworzenia w 1772 r. w obrębie monarchii Habsburgów Królestwa Galicji i Lodomerii, nastąpił intensywny napływ imigrantów żydowskich z Wołynia i Galicji na tereny dzisiejszej północnej Słowacji⁴⁷⁵. W okresie rządów Józefa II, w latach 1780–1790, wydane zostały ważne reformy, sprzyjające dodatkowo napływowi i osadzaniu się imigrantów żydowskich. W 1783 r. wszedł w życie dekret *Systematica Gentis Judaicae regulatio* wydany przez Józefa II, na mocy którego Żydzi mieli swobodę nabywania majątków i prawo do zajmowania się handlem, rzemiosłem, uprawą ziemi i wolnym handlem.

Spółeczność żydowska stanowiła stosunkowo wysoki odsetek mieszkańców wsi, zarówno Ulickiej doliny jak też rzeki Už, gdzie rozwinęła się gmina w Turce oraz Wielkim Berezny⁴⁷⁶. Według pierwszego spisu Żydów Zemplínskíego komitatu z roku 1725 w Sninie żyła jedna rodzina żydowska⁴⁷⁷. Wyraźne ożywienie osadnictwa żydowskiego w rejonie Sniny i Wielkoberezańskiego rejonu nastąpiło na przełomie XVIII i XIX w., kiedy

⁴⁷² W monarchii habsburskiej do końca XVIII w. Kościół rzymskokatolicki posiadał status kościoła państwowego, natomiast inne wyznania nie były przez państwo uznawane. W wyniku tego miały ograniczenia w prawach cywilnych i politycznych. Alabrudzińska E. 1999. Kościoły ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej. Toruń, s. 28.

⁴⁷³ Hlavinka J. 2007. Židovská komunita v okrese Medzilaborce w rokoch 1938–1945, Bratislava, s. 21.

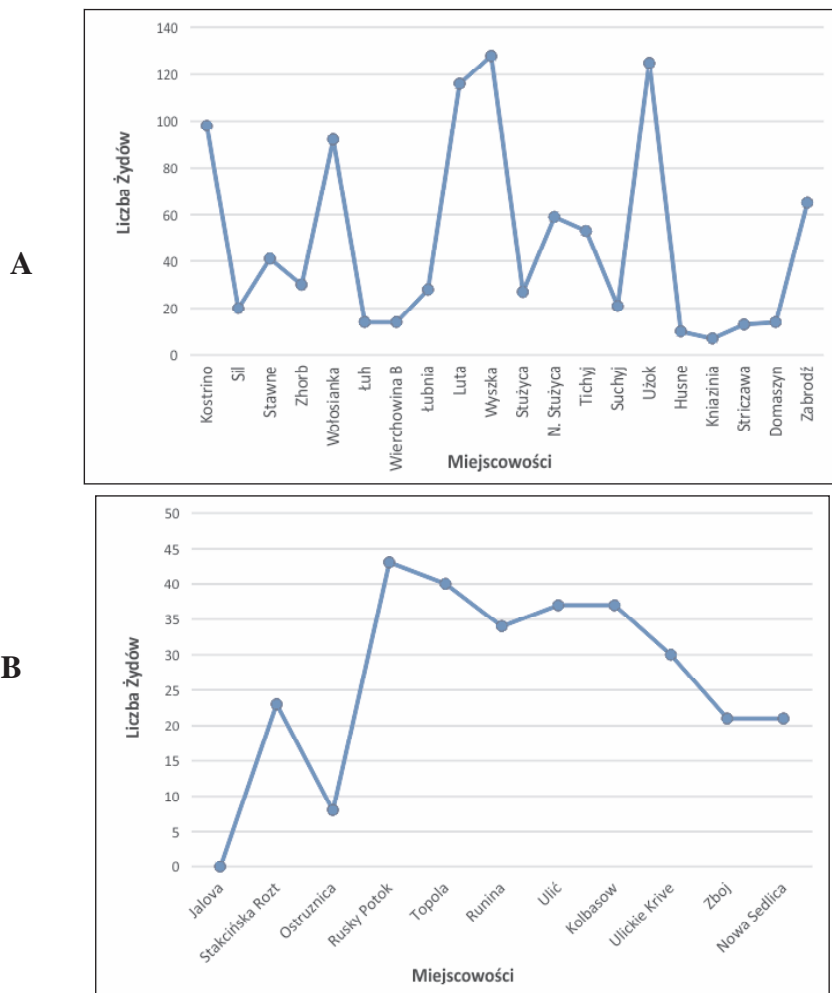
⁴⁷⁴ Goldebrger I. 2007. About the Jews of the Homonna district 1808. www.shtethlinks.jewishgen.org/humenne/About_the_Jews.htm

⁴⁷⁵ Hlavinka J. 2007. Židovská komunita v okrese Medzilaborce w rokoch 1938–1945, Bratislava, s. 21.

⁴⁷⁶ Schematyzm eparchii peremyskiej za lata 1860, Schematismus... eparchii munkacsensi... AD. 1830.

⁴⁷⁷ Márcinekova J. 2013. Gizela Lipovská. Posledná zidovka z Uličkej Doliny. Turčanske Teplice, s. 12.

to przybywali z Galicji uchodźcy żydowskiego wyznania⁴⁷⁸. Na terenie Użańskiego PN, największe skupiska ludności żydowskiej występowały w miejscowościach: Kostrino, Wyszka, Wołosianka i Użok (Ryc. 44 A). Natomiast na obszarze PN Połoniny – we wsiach: Rusk Potok, Topol'a, Kolbasov, Ulić i Runina (Ryc. 44 B).

Ryc. 44. Liczba Żydów w poszczególnych miejscowościach na terenie Użańskiego PN (A) w 1915 r. i PN Połoniny (B) – w 1899 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Schematismus... AD. 1899; Schematismus... 1915.*

⁴⁷⁸ Ramkena H. 1994. Poverty, diversity and conflict some remarks on Subcarpathian Jewry. Jews in Subcarpathian Rus. Carpatho-Rusyn, s. 4.

Członkowie gminy należeli do ruchu chasydzkiego, zachowując swój własny strój i tradycyjny sposób życia⁴⁷⁹. Kiedy to w roku 1867 monarchia habsburska przekształciła się w konstytucyjne Cesarstwo Austro-Węgierskie, wszyscy obywatele otrzymali równe prawa, bez względu na wyznanie i pochodzenie. Umocniło to status społeczności żydowskiej i pozwoliło bez przeszkód funkcjonować gminom, budować synagogi i zakładać cmentarze. W 1842 r. w Sninie została oddana do użytku tutejszej gminy pierwsza drewniana synagoga, wzniesiona na wzór synagogi w mieście Halicz. W połowie XIX w. rabinem był Abraham Aron Teitelbaum, zamieszkały w pobliskim Kolbasovie⁴⁸⁰. Żydzi zajmowali się rzemiosłem i prowadzili karczmy, a na terenach Rusi Podkarpackiej – również rolnictwem. Rozwój gminy Snińskiej i Wielkoberezniańskiej ograniczały trudne warunki życia, powszechnie panująca bieda oraz częste epidemie⁴⁸¹. Najbardziej dynamiczny rozwój miał miejsce do II wojny światowej w Wielkim Bereznym, gdzie rozwijał się handel i odbywały się znane w tej części regionu targi⁴⁸².

Pod koniec marca 1942 r. rozpoczęły się deportacje młodych Żydów z okresu Snina, których w większości wywieziono do Oświęcimia⁴⁸³ lub obozów pracy⁴⁸⁴. Obecnie na terenie rejonu Sniny i Wielkoberezańskiego, podobnie jak i po polskiej stronie, nie funkcjonują gminy żydowskie, a po dawnej społeczności żydowskiej pozostały m.in. opuszczone cmentarze, zdjęcia archiwalne, czy wspomnienia nielicznych Żydów, którzy przeżyli Holocaust⁴⁸⁵.

⁴⁷⁹ Zob.: Mlynárik J. 2005. *Dějiny Židů na Slovensku*. Praha, 358 ss.

⁴⁸⁰ Encyklopédia židovských náboženských obcí. 1 i 3. Zväzok. Edícia Judaica Slovaca. SNM-Múzeum židovskej kultury, 2009, 2012, s. 10, s. 65–68.

⁴⁸¹ Márcinekova J. 2013. *Gizela Lipovská. Posledná židovka z Uličkej Doliny*. Turčianske Teplice, s. 116–18.

⁴⁸² Zob. Magocsi P.R. 2005. *Jews in Transcarpathia – a brief Historical Outline* Uzhorod. V. Padyak Publisher, s. 20–23.

⁴⁸³ Zob.: Dicker H. 1981. *Piety and Perseverance: Jews from the Carpathian Mountains*. New York: Sepher-Hermon Press; Bural' M. 2009. *Uličska dolina na konci roku 1945 v spomienkach a faktach*. W: *Acta Historica Neosoliensia* 12, Banská Bystrica, s. 471–486.

⁴⁸⁴ Šmigel' M. *Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945 – Kolbasovská tragédia*. (Súčasný stav spracovania a perspektívy výskumu problematiky), zdroj: sk.holokaust.sk/wp-content/smigel2.doc. Więcej na temat antysemityzmu na Słowacji: Kamenec I. 1998. *Protizidovský Pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945*. W: *Acta contemporanea*. Praha, s. 80–94; Elinek A. J. 2000. *Židia na Slovensku 1945–1949*. W: *Židia na Slovensku*. 19 a 20 storočí 2, Bratislava, s. 79–96; Kamenec I. 2000. *Správa o pogrome*. W: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava, s. 373 – 382.

⁴⁸⁵ Do Uličkej doliny wróciła z obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu dawna mieszkanka miejscowości Uličke Krive – Gizela Lipovská, której wspomnienia i zachowane archiwalia opublikowała Márcinekova J.: *Márcinekova J. 2013. Gizela Lipovská. Posledná židovka z Uličkej Doliny*. Turčianske Teplice, s. 12.